

УДК 314.18

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ ДЕМОГРАФІЧНОЇ І ПОСЕЛЕНСЬКОЇ КРИЗИ

Шермет О.О.

Національний університет харчових технологій

Досліджено методологічний підхід щодо розвитку сільських територій, основним критерієм якого є рівень їх деградації. Охарактеризовано процеси руйнації поселенської мережі. Розроблено регіональний прогноз кількості населених пунктів та групування районів за щільністю населення. Проаналізовано сучасний демографічний стан розвитку сільських територій. Оцінено зміни та запропоновано напрями виходу з демографічно-поселенської кризи в сільській місцевості.

Ключові слова: сільські території, демографічна криза, поселенська криза, деградуючі території, природний приріст населення, депопуляція.

Постановка проблеми. Незважаючи на зусилля держави в проведенні економічних та соціальних реформ в країні, ситуація в сільській місцевості залишається кризовою. Основною причиною неефективного функціонування сільського господарства, поряд із низьким рівнем його інвестиційної привабливості, роздрібненістю виробничої сфери, неврегульованістю системи економічних взаємовідносин та нехтуванням об'єктивними економічними законами, є недооцінка ролі і значення розвитку сільських територій. Нині сільські території України продовжують занепадати. Водночас демографічна ситуація цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як державних чиновників, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, низька тривалість життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції, що стали характерними ознаками демографічних процесів упродовж останніх двох десятиріч, дають підстави стверджувати про наявність у країні демографічної, і як наслідок, поселенської кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демографічній кризі та скороченню сільської поселенської мережі в Україні присвячено цілу низку ґрунтовних праць вітчизняних учених таких як: Е. Лібанова [3], О. Попова [4], І. Прокопа [4; 6], В. Стешенко [8], Л. Шепотько [6], а проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій часто порушуються в публікаціях вчених: О. Бородіної [1], Ю. Лупенка [9], В. Месель-Веселяка [9], С. Гудзинського [6], М. Орлатого [7], В. Ярового [6] та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас як демографічні, так і поселенські проблеми сільських територій зазвичай розглядаються на загальнонаціональному рівні, хоча вони мають конкретне регіональне значення. Дослідження їх на районному і поселенському рівнях потребує поглиблення і продовження, до чого може долучитися й ця публікація.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз проблем розвитку сільських територій в контексті демографічної і поселенської кризи, а до її завдань віднесено наступні:

– охарактеризувати процеси руйнації поселенської мережі, розробити регіональний прогноз кількості населених пунктів та групування районів за щільністю населення;

– проаналізувати сучасний демографічний стан розвитку сільських територій;

– оцінити зміни та запропонувати напрями покращення демографічно-поселенської кризи в сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні, можна впевнено стверджувати, що соціально-економічне становище розвитку сільських територій є досить складним як в Україні в цілому, так і в її регіонах зокрема. З огляду на це І.В. Прокопа та Л. О. Шепотько для характеристики процесів руйнації поселенської мережі обґрунтовують свій методологічний підхід щодо розвитку сільських територій, основним критерієм якого є рівень їх деградації. Зокрема, до деградуючих територій вони пропонують відносити великі та середні сільські поселення з часткою мешканців пенсійного віку та інвалідів понад 50% від загальної кількості населення, а в малих (до 200 чол.) – від 40% до 50% осіб пенсійного віку [6, с. 51].

Склад деградуючих сільських поселень визначається ними за двома підгрупами сіл – вмираючими та занепадаючими. В свою чергу, вмираючі села поділяються на три групи: села, в яких частка осіб пенсійного віку перевищує 65% – I група, села, в яких частка пенсіонерів більше 50%, але без дітей віком до 16 р. – II група, до III групи відносять села, в яких частка осіб пенсійного віку більше 40%, але їх людність – до 50 чол.

До занепадаючих поселень вони пропонують відносити різницю між деградуючими і вмираючими селами. Безумовно, що повністю погодитися з ними ми не можемо. Адже це досить укрупнена методика розрахунків і не всі фактори, які впливають на депресивність території, тут враховані, зокрема, співвідношення чоловіків і жінок, фертильність жінок та інше.

До безлюдних відносять села, які не мають постійних жителів, але зберегли об'єкти сільської території. Вони можуть числитись або навіть бути зняті з адміністративного обліку. Безлюдні сільські поселення, які можуть посприяти збереженню навколишнього середовища, поліпшенню використання природних і матеріальних ресурсів відповідних територій, їх варто відроджувати. Доцільність цього визначається наявністю прилеглих до них сільськогосподарських угідь чи інших природних ресурсів (водойм, лісових угідь) або рекреаційних ресурсів. Етапність відродження безлюдних сільських поселень і характер ви-

користання їх потенціалу визначають місцеві органи влади. При цьому розорювання призначеної для забудови території безлюдних поселень та руйнація їх потенціалу недоцільні [7, с. 20].

Склад районів демографічної і поселенської кризи в Україні впродовж останніх 15 років визначався на основі даних про природний рух сільського населення, а також матеріалів суцільних обстежень сільських населених пунктів, що періодично (один раз на 5 років) проводяться Держкомстатом України. Загальна кількість цих (назвемо їх проблемними) районів збільшується. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози зростаючими темпами: в 1991 р. їх нараховувалося 112, у 1996 р. – 121 (на 8% більше порівняно з попереднім періодом), у 2001 р. – 135 (на 11,6% більше), у 2006 р. – 168 (на 24,4% більше). В Україні нині нараховується 490 адміністративних районів (у 1991 р. їх було 483), отже частка районів демографічної і поселенської кризи в їх загальній кількості становить 34,3%. Порівняно з 1991 р. вона збільшилася на 11,1 відсоткового пункту [4, с. 65].

Дослідження сільських територій на прикладі Херсонської області свідчить, що в 2000 р. деградуючими вважалися 40 сіл (у т. ч. 23 населених пункти – вмираючі, 17 занепадаючі та 2 – безлюдні), а в 2010 р. – 35 (у т. ч. 21 населений пункт – вмираючі, 14 – занепадаючі та 5 – безлюдні). На початок 2015 р. їх кількість знову зросла і становила близько 45 сіл [6, с. 59]. Ми приєднуємося до думки вчених, що значне укрупнення сільських адміністративно-територіальних одиниць у районах не сприятиме ефективному управлінню ними та підвищенню рівня життя населення.

Відмітимо в цьому контексті, що Південний економічний район займає друге місце серед районів, які мають найменше число деградуючих сіл. Проте, як показали наші дослідження, за останні 20 років у Херсонській області частка безлюдних сіл становила 1,5% (10 од.). Вони знаходяться у Генічеському – 5 або 50%, 2 або 20% – у Новотроїцькому, по 1 або 10% – у Нововоронцовському, Голопристанському та Чаплинському районах. Наприклад, у Генічеському районі на початок 2015 р. із 17 сільських рад у 4-х були безлюдні села. Так, у Новогригорівській сільраді із двох сіл – одне безлюдне (с. Зелений Гай), а друге с. Рози Люксембург з чисельністю – 33 жителя є вмираючим, у Плавській сільраді із чотирьох сіл – одне безлюдне (с. Якимівка), друге с. Новий Світ має всього 28 осіб, а третє с. Роздолля – 47, у Сокологірненській сільраді із трьох сіл – одне безлюдне (с. Макшіївка), у Рівненській сільраді із 9 сіл – два безлюдних (села Малинівка та Запорожець), а три населені пункти – вмираючі.

Проведений нами аналіз показує, що за період з 1970 по 2015 рр. кількість сільських населених пунктів у Херсонській області зменшилася з 790 до 658 (на 132 од. або 17%), як внаслідок приєднання їх до міських поселень, так і за рахунок переведення в селища міського типу. Якщо на початок 1970 року на один район припадало в середньому 44 села, а на сільську раду – 5 сіл, то на початок 2015 року ці показники становили відповідно 37 і 3. Одночасно за цей період середня людність одного району зменшилася з

26,5 тис. до 23,3 тис. жителів (на 12%), сільської ради з 2,9 тис. до 1,6 тис. жителів (на 43%), а села – збільшилася на 33 жителів (5,5%) [5].

Проте за останні 30 років спостерігається тенденція до зменшення середньої людності сільських поселень до 10%. На рисунку 1 представлено прогноз кількості сільських населених пунктів на 2020 рік, який свідчить, що протягом наступних 10 років, при незмінних умовах у 17 районах Херсонської області зникне понад 30 сіл (найбільше в Генічеському районі – 6 сіл, Великоолександрівському – 5 та Високопільському – 4 села).

Херсонська область має найменшу густоту сіл серед інших областей, яка відповідає позиції – 2,3 села на 100 км². На початок 2015 р. щільність населення при загальній території 28416 км² (4,7% від території України) становила 38 осіб на км², в т. ч. сільського – 15 осіб/км².

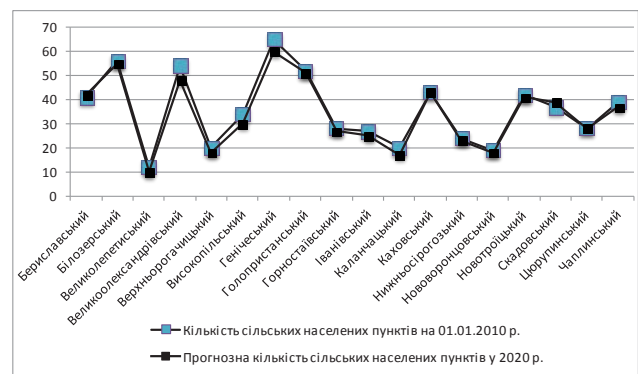

Рис. 1. Прогноз кількості сільських населених пунктів Херсонської області

Джерело: розраховано та побудовано автором за даними [2]

У Херсонській області села значно віддалені одне від одного, обласного та районного центрів (за винятком приміської зони), що підтверджується проведеним нами групуванням районів за щільністю населення (табл. 1).

Таблиця 1

Групування районів Херсонської області за щільністю населення (на 1 січня 2015 року)

Групи районів за щільністю населення, осіб на 1 км ²	Кількість районів у групі	Щільність населення в кожному районі, осіб на 1 км ²
від 12 до 23	12	Нововоронцовський (22); Високопільський (22); Чаплинський (21); Генічеський (20); Горностаївський (20); Голопристанський (18); Великоолександрівський (17); Новотроїцький (16); Великолепететський (15); Нижньосірогозький (14); Іванівський (13); Верхньорогачицький (12)
від 24 до 30	3	Бериславський (28); Каланчацький (24); Каховський (25)
від 31 до 41	3	Білозерський (40); Цюрупинський (40); Скадовський (33)
В області	18	38

Джерело: розраховано автором за даними [2]

Дані таблиці свідчать, що найбільша щільність населення (31–41 особи) у Білозерському,

Скадовському та Цюрупинському районах, які наближені до обласного центру та мають значний природно-ресурсний потенціал. До другої групи за щільністю належать Бериславський, Каланчацький і Каховський райони (24–30 осіб). Найбільшою – є третя група, 12 районів якої мають найменшу щільність населення (12–23 осіб) та значну віддаленість від центру міста.

Результати наших досліджень свідчать, що демовідтворювальні процеси набувають характеру незворотності, зменшується тривалість життя селян, відбувається швидке його старіння, активізується міграція. Ми погоджуємося з думкою І.В. Прокопи в тому, що основною причиною депресивності територій є зменшення чисельності сільського населення [6, с. 50]. Так, в Україні лише протягом одного покоління (1970–2015 рр.) чисельність селян зменшилася на 8,2 млн. (38,3%), а на Херсонщині – на 61,9 тис. осіб (13,0%) і становила на початок 2015 р. – 414,4 тис. осіб (38,8% до всього населення області) (рис. 2).

(на початок року)

Рис. 2. Обсяги скорочення чисельності сільського населення України та Херсонської області, %

Джерело: побудовано автором за даними [2; 5]

Треба врахувати й те, що на формування соціально-демографічного потенціалу значно впливає рівень народжуваності та смертності населення. Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпана плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечує навіть простого відтворення людності – 1,5 дитини [8].

Основна причина, як вважають вчені-демографи [1; 3; 4], зниження народжуваності до рівня, який не забезпечує збереження чисельності селян, в сучасних умовах полягає в тому, що задоволення потреби в дітях, материнстві та батьківстві конкурує з рядом інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Якщо врахувати думку експертів, що 80% населення нашої країни перебуває за межею бідності, близько 75% працівників отримують заробітну плату нижче середньої, в тому числі 6,5% – нижче прожиткового мінімуму, а сучасний рівень існування селян зведений до виживання [5].

Незважаючи на певні позитивні зрушення, ситуація народжуваності та смертності в Україні залишається складною і несприятливою для майбутнього розвитку держави. Відсутні об'єктивні умови для призупинення наявної тенденції скорочення загальної чисельності населення. Як свідчать дані рисунку 3, протягом 1990–2005 рр. в Україні коефіцієнт народжуваності зменшувався, а коефіцієнт смертності відповідно зростав.

З 2005 по 2013 рр. виявлено покращення демографічних показників, проте на сьогодні залишається природне скорочення сільського населення.

(на 1000 наявного населення)

Рис. 3. Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення у сільській місцевості України

Джерело: побудовано автором за даними [5]

Така ж ситуація має місце й в Херсонській області (рис. 4). Рівень депопуляції в 2015 році (перевищення чисельності померлих над чисельністю народжених у розрахунку на 1000 жителів) у середньому по сільській місцевості України дорівнює 5, а в Херсонській області – 3 особи.

(на 1000 наявного населення)

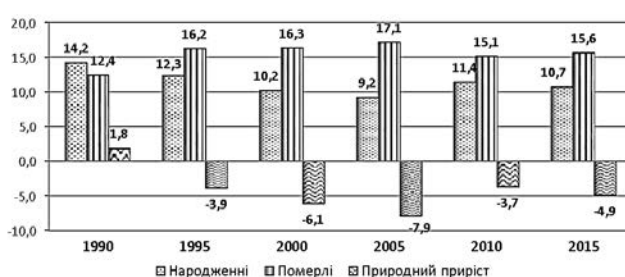

Рис. 4. Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення у сільській місцевості Херсонської області

Джерело: побудовано автором за даними [2]

Загальний коефіцієнт смертності протягом одного покоління в Україні збільшився майже вдвічі. Особливо інтенсивно зростає смертність чоловіків працездатного віку. За останні роки вона збільшилася в 1,5 рази і в 1,4 рази перевищує смертність працездатних жінок [10].

Позитивною є тенденція до зменшення смертності новонароджених та немовлят віком до 1 року. Порівняно з іншими областями України в Херсонській області цей показник вважається вище за середній (8 місце). Його зменшення в 2015 р. відбулося за рахунок покращення стану, що виникає у перинатальному періоді, природжених вад розвитку, деформацій та зовнішніх причин захворюваності, які медики пов'язують з травмами, отруєннями тощо (табл. 2).

Внаслідок перевищення смертності над народжуваністю за останні 20 років ми спостерігаємо природне скорочення сільського населення як в Україні, так і в Херсонській області. Зокрема, на Херсонщині найменший коефіцієнт природного скорочення населення (до 3,0) мають приміські та причорноморські райони – Каховський, Цюрупинський, Бериславський, Білозерський, Скадовський, Каланчацький, Голопристанський, Генічеський, Горностаївський, а найбільший (від

Смертність дітей у віці до 1 року за основними причинами в Херсонській області

Причина	Роки					
	1990		2010		2015	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Всього	152	100	116	100	96	100
у т.ч. від інфекційних та паразитарних хвороб	6	3,9	3	2,6	2	2,1
ендокринних хвороб, розладів харчування та порушень обміну речовин	3	2,0	4	3,4	-	-
хвороб нервової системи	4	2,6	4	3,4	3	3,1
хвороб органів дихання	3	2,0	-	-	-	-
хвороб органів травлення	6	3,9	3	2,6	-	-
окремих станів, що виникають у перинатальному періоді	81	53,3	56	48,3	52	54,2
природжених вад розвитку, деформацій та хромосомних аномалій	22	14,5	25	21,6	21	21,8
зовнішніх причин захворюваності та смертності	17	11,2	10	8,6	9	9,4
інших хвороб	10	6,6	11	9,5	9	9,4

Джерело: розраховано автором за даними [2]

5,0 до 7,5) – віддаленні райони від обласного центру – Іванівський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Високопільський, Нижньосірогозький та Великолепетиський (рис. 5). При цьому, слід відмітити, що лише у Чаплинському районі відбувся природний приріст сільського населення, який становив 47 осіб [5].

Рис. 5. Ранжування районів Херсонської області за коефіцієнтом природного приросту (скорочення) сільського населення в 2015 році

Джерело: побудовано автором за даними [2]

Проаналізувавши сучасний стан демографічної ситуації в Україні та зокрема в Херсонській області, слід зауважити, що вичерпання потенціалу демографічного зростання визначає неможливість найближчим часом не лише розширеного, а й простого відтворення населення. Навіть за умови збільшення народжуваності до найвищого в сучасній Європі рівня (2 дитини на жінку) і зменшення смертності до найнижчого у світі рівня (середня очікувана тривалість жит-

тя – 80 років) протягом найближчого десятиліття чисельність населення України та її регіонів буде неухильно скорочуватися.

Висновки і пропозиції. Таким чином, для підвищення рівня народжуваності і, як наслідок, вирішення проблеми депопуляції сільського населення ми пропонуємо здійснити такі основні заходи як на державному, так і на регіональному рівнях: зменшити рівень безробіття та міграції шляхом створення додаткових робочих місць, особливо для чоловічої статі; зміцнити здоров'я та збільшити тривалість життя селян за допомогою профілактичних заходів боротьби з хворобами, збільшення кількості медичних закладів та якості послуг, які вони надають, відкриття центрів соціальної, психологічної та духовної реабілітації; надати фінансову допомогу сім'ям у вигляді грантів на освіту, субсидій на житло, спеціальних цільових позик певним категоріям сімей, податкових пільг сім'ям з дітьми; створити клуби взаємодопомоги та взаємоповаги, підтримки молоді, пенсіонерів; розбудувати об'єкти соціальної інфраструктури сільських територій; вдосконалити систему виховання та освіти на селі.

Перспективи подальшого розвитку. Багаточисельні дослідження означеної проблеми свідчать, що ні адміністративно-територіальні перетворення сільських територій, ні опрацьовані та прийняті на державному рівні програми щодо покращення життєвого рівня селян не в змозі поки що компенсувати наростаючий негативно-загрозливий вплив депопуляції в українських селах. Тому тема статті залишається актуальною та перспективною для подальших її досліджень.

Список літератури:

1. Бородіна О. М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С. 63–72.
2. Головне управління статистики у Херсонській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ks.ukrstat.gov.ua>
3. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е. М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – С. 114–115.
4. Прокопа І. В. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І. В. Прокопа, О. Л. Попова // Економіка сільського господарства. – 2008. – С. 63–84.
5. Публікація документів Державної Служби Статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.org/uk>
6. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський, В. Д. Яровий. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – С. 47–62.

7. Соціальна інфраструктура села: Навч. посіб. / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2012. – 465 с.
8. Стешенко В. С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream>
9. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.
10. Український аграрний сектор / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroua.net> – назва з екрану.

Шеремет О.А.

Национальный университет пищевых технологий

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО И ПОСЕЛЕНЧЕСКОГО КРИЗИСА

Аннотация

Исследован методологический подход к развитию сельских территорий, основным критерием которого является уровень их деградации. Охарактеризованы процессы разрушения поселенческой сети. Разработан региональный прогноз количества населенных пунктов и группировка районов по плотности населения. Проанализировано современное демографическое состояние развития сельских территорий. Оценены изменения и предложены направления выхода из демографическо-поселенческого кризиса в сельской местности.

Ключевые слова: сельские территории, демографический кризис, поселенческий кризис, деградирующие территории, естественный прирост населения, депопуляция.

Sheremet O.O.

National University of Food Technologies

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES IN A CONTEXT OF THE DEMOGRAPHIC AND SETTLEMENT CRISIS

Summary

We describe the methodological approach to the development of rural areas, the main criterion is the level of their degradation. Describes the process of the destruction of the settlement network. Developed a regional forecast of the number of settlements and the grouping of regions according to population density. Analyzes the current demographic condition of rural territories development. Estimated changes and directions of improvement demographically, the settlement of the crisis in the countryside.

Keywords: rural areas, demographic crisis, the crisis settlement, degraded lands, natural growth of the population, depopulation.